

Андрій Блануца

ШЛЯХЕТСЬКІ НАЇЗДИ В РАННЬОМОДЕРНІЙ УКРАЇНІ ЯК СКЛАДОВА ПРИЧИН УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ СЕРЕДИНИ XVII СТ.

In the article the social phenomenon («shlyakhetskie najizdy») is analysed and on the example of numeral documents his value is set as to the constituent of reasons of Ukrainian national revolution of middle of the XVII century.

У статті проаналізовано соціальне явище (шляхетські наїзди) й на основі численних документів встановлено його значення як складової причин Української національної революції середини XVII ст.

Ранньомодерне українське суспільство переживало складні процеси становлення власної держави, заснованої у середині XVII ст. видатним діячем нашої історії — Богданом Хмельницьким, шляхтичем за походженням, як це прийнято в новітній українській історіографії. Сам Б. Хмельницький, як відмічено чи не в кожній праці про нього чи його епоху, постраждав від збройного наїзду свого сусіда — польського шляхтича Чаплинського. Нещадний наїзд на маєток Хмельницького Суботів й став приводом до розгорнення масштабної боротьби українців за створення власної держави, що переросла в Національну революцію середини XVII ст. Тож яка сутність крилася за шляхетськими наїздами у переддень української революції.

Відразу слід вказати на масштабність цього соціального явища. Наїзди проникнули у всі сфери тогочасного життя, а їхніми учасниками, виконавцями чи потерпілими були й князі, й шляхта,

а також їхні піддані, слуги та селяни. Зокрема, частка кримінальних справ, які розглядалися тогочасними судами (гродський суд) становила понад третину від усіх справ, а збитки, заподіяні внаслідокздійснення їх, важко оцінити й підрахувати у грошовому еквіваленті [1].

Збройні наїзди здійснювалися шляхтичами зазвичай для поліпшення не правовими методами свого матеріального становища — власне, заради наживи, а також з метою зведення рахунків зі своїми конкурентами чи ворогами. У більшості скарг на вчинені наїзди детально описувалися усі завдані збитки, проте достовірність цих даних залишається нез'ясованою, адже позивач міг і перебільшити завдану йому шкоду. Тому у судовому порядку до потерпілого направлявся возний (судовий урядник, який виконував різні допоміжні функції при гродських чи земських шляхетських судах), який документально фіксував усі шкоди та збитки. Так, із донесення возного від 5 вересня 1568 р. про огляд наслідків наїзду слуг пана Івана Патрикія-Курозвонського на маєток Русивль кн. Богуша Корецького дізнаємося, що «піддані його курозвонські міцно гвалтом покосили і спокійного держання від князя його милості пана мойого ті сіножаті відняли, також бачив есми у підданого князя його милості русивльського Івана нижче ліктя у правої руки рану рубану, а ліва рука перебита» [2]. Із цього сюжету видно, що напад був спрямований на вирішення господарчих проблем за рахунок свого сусіда, причому наїзники покалічили селян, які стали їм на перешкоді. Результатом наїзду могло бути не лише захоплення земель та угідь, а й заснування на них нового села чи маєтку. Саме такі наслідки мав наїзд, вчинений шляхтичами Матвієм Ярмолинським та Андрієм Чолганським. Вони у червні 1579 р. захопили частину земель у Жемелинському маєтку шляхтича Федора Сенюти-Ляховецького і заснували село Березинець [3]. Засвічена у такий спосіб соціальна та економічна практика шляхетських наїздів є вельми показовою. Вона сигналізувала про те, що у період XVI–XVII ст. шляхетський наїзд набував реального значення на правового регулятора перерозподілу шляхетської земельної власності. Причому у цьому разі само встановлене право сильного виступало достатньо вагомим аргументом принаймні для місцевої шляхетської корпорації. Адже йшлося не про тривіальний наїзд-грабунок, по завершенні якого його призвідці зникали із захопленням добром, а, по суті, засвідчення ними чуття «респектабельного» нового власника, який статечно порядкує

своїм добром і впевнений не лише у власній правоті, а й незворотності економічних наслідків розбійної авантюри. Словом, це означало таке набуття шляхтичем-наїзником власності, яке за реальними економічними, правовими і політичними наслідками кореспондувалося із юридично коректно оформленими поземельними угодами. Це був зухвалий виклик шляхетському суспільству з його любов'ю до публічних закликань шанувати право. Схоже, що реакція шляхетського загалу на цей виклик була млявою, принаймні на повітовому рівні.

Більшість шляхтичів-наїзників задовольнялися захопленням худоби та реманенту. Окремі акти містять скарги про викрадення коней [4]. Звичайним явищем стало захоплення збіжжя, вивіз з поля сіна, вирубка лісу (іноді вирубувалися досить значні площі, а потім деревина використовувалася у промислових цілях або вивозилася на продаж), пограбування майна, городини або саду. Якщо пограбоване не вміщувалося на возах, нерідко наїзники підпалювали сіно, толочили городину, тобто спеціально задля помсти або на угоду своїм темним інстинктам намагалися завдати якнайбільшої шкоди. Показовим щодо цього є скарга дружини луцького мостовничого Івана Борзобагатого-Красенського Анни та її сестри Марії на володимирівського підкоморія кн. Олександра Семашка від 9 липня 1566 р. Із цього документа випливає, що близько 400 озброєних слуг та урядників князя вчинили наїзд на поля скаржниць біля села Рикані. Причому частину хліба вони викосили та вивезли, а решту знищили «на корню» [5]. Прикладом того, як діяли наїзники, котрі керувалися не лише почуттям помсти, а й мали на меті економічно послабити конкурента, є справа про наїзд, ініційований берестейським воєводичем Фрідріхом Тишкевичем. 1587 р. він з озброєним загоном слуг та селян чисельністю понад 600 осіб напав на володіння берестейського воєводи Гаврила Горностая. Наїзд було здійснено перед початком жнив. Наслідком його стало витолочення запряженими у вози кіньми усього незібраного урожаю жита, пшениці, ячменю, вівса, проса, гречки, гороху, ярини, маку й конопель [6]. Як можна переконатися, у цьому випадку мотив матеріального збагачення у діях наїзників не простежується, зате виразним є прагнення якнайдошкульніше вдарити по економічних інтересах Г. Горностая.

Окрім нападів з метою пограбування або нищення сільськогосподарської продукції, вістря збройних наїздів нерідко спрямовувалося і на промисли (поташні буди, броварні, гутні, бортні дерева

тощо). Зазвичай, у схожих випадках наїзники забирали готову продукцію або нищили обладнання. Щоб дезорганізувати роботу конкурентів, вони забирали гроші, які знаходилися на промислових об'єктах. А це були кошти, що призначалися для оплати праці робітників, закупівлі сировини, наприклад, хмелю та збіжжя [7]. Тактика наїздів включала і напади на транспорт з продукцією промислів на шляхах, річкових сплавах, під час переїзду через митні кордони тощо.

Під час наїздів шляхтичі привласнювали не лише матеріальні цінності. Нерідко вони захоплювали і людей. Шляхетське господарство трималося на праці підданих. А через перманентні ворожі напади робочі руки були чи не на вагу золота. Тому судові свідчення про вбивство під час наїздів підданих або взяття їх у полон досить часто фіксувалися в актових судових книгах [8]. Розширюючи свої володіння і не маючи достатньо своїх людей, шляхтичі часто вдавалися до осадження на нових землях підданих свого сусіда. Приміром, у липні 1600 р. урядник Вацлава Малинського Верб'ята з озброєним загоном бояр, слуг, циган і селян переселив уночі із села Волиці в маєток В. Малинського Івачкове 9 селянських родин [9]. Часом викрадення селян призводило до справжніх міжусобних воєн між шляхтичами-сусідами, коли у відповідь на напад шляхтич відповідав тим самим.

Найпростішим способом заволодіння маєтком чи селом було викрадення під час збройного наїзду документів, що засвідчували право на володіння ними (привілеї, дарчі, купчі, заставні угоди та ін.) [10] або знищення чи порушення межових знаків [11]. Не маючи документальних юридичних доказів, потерпілому було дуже складно довести своє право на володіння маєтками, захопленим у нього іншим шляхтичем. А якщо супротивник мав вищий соціальний статус, тісно контактував із повітовою адміністрацією, мав впливового патрона або відзначався ініціативністю та фінансовими можливостями, то у скривдженого шляхтича шанси на повернення своєї власності були дуже примарними.

Шляхетські наїзду часто супроводжувалися побиттям селян, підданих, а то й самих шляхтичів, якщо останні не втекли до найближчого лісу чи якоїсь схованки. Траплялися й випадки вбивства. Наприклад, у донесенні водного Кременецького повіту Семена Андрузького від 8 жовтня 1570 р. про огляд земель київського воєводи кн. Костянтина Острозького, які захопив кн. Стефан Збарзький, міститься інформація про вбивство багатьох підданих

воеводи [12]. А зі скарги шляхтича Григорія Сокора від 15 жовтня 1568 р. дізнаємося, що внаслідок наїзду урядника кн. Богуша Корецького на село Плоске був убитий його брат Іван Сокор [13].

Наїзди й пограбування не були безкарними. Кривдника можна було притягнути до відповідальності у судовому порядку. Наскільки дієвою та ефективною була правова й судова система Великого князівства Литовського й Речі Посполитої (у цей період українські землі входили до складу цих держав) щодо протидії шляхетським наїздам, можна судити із чинного законодавства та судової практики. Зокрема, у Литовському статуті 1566 р. окремих, одинадцять розділ («Про гвалти й головизни шляхетські») присвячено проблемі шляхетських наїздів та розбоїв. Так, покарання за збройний наїзд (у випадку якщо не було вбито шляхтича) визначалося грошовим штрафом у розмірі 12 рублів грошів, який був символічним. Для порівняння, вартість мисливських птахів коливалася від 3 до 12 рублів грошів. Тобто компенсація за наїзд прирівнювалася до вартості одного-трьох мисливських птахів.

Для розгляду кримінальних справ, у тому числі пов'язаних із наїздом, був створений замковий (з 1566 р. — гродський суд). Відповідно до характеру заподіяної шкоди під час наїзду в законодавстві були передбачені різні види покарання: страта, композиція (виплата потерпілому грошової компенсації), штраф. Однак у джерелах нами поки що не зафіксовано жодного випадку покарання смертною карою знатного чи впливового в певному регіоні шляхтича. Більше того, відомі часті випадки не лише несплати грошового штрафу, а й нівелювання нормами права. Яскравим прикладом слугує справа між князем Іваном Васильовичем Козекою з князем Іллею Долзьким про розорення останнім маєтку Рожчаловичі (12 серпня 1530 р.): «багато шкод в ньому поробив, двір спалив, людей розігнав». Князя І. Долзького двічі викликали до суду письмовими повідомленнями та через господарського дворянина Василя Линецького, однак той відмовлявся приїхати і сплатити 1000 кіп грошів потерпілому. Врешті Іллі присудили штраф в розмірі 400 кіп грошів одноразовою виплатою, однак той подав зустрічний позов. Таким чином, остаточне вирішення справи затягувалось [14].

У разі ж доведення вини наїзника суд визначав суму грошового штрафу, яка повинна була сплачуватися потерпілому за завдані йому збитки. Приміром, Василь Борзобогатий-Красенський, син луцького й острозького єпископа, разом зі спільниками вчинив

наїзд на володіння луцького, брацлавського та вінницького старости кн. Богуша Корецького, пограбувавши у підданих князя жито, пшеницю й свійську худобу. Суд виніс вердикт 1571 р., яким зобов'язував Борзобогатого-Красенського, батька наїзника, сплатити потерпілому грошовий штраф у розмірі 3309 кіп грошів литовських [15]. Набагато більша сума штрафу була присуджена тому ж кн. Корецькому у спірві від 2 серпня 1568 р. про неодноразові наїзди серадського воєводи Альбрехта Ласького на 20 сіл та вбивство кількох селян потерпілого [16]. Однак це не означає, що такі великі штрафи були сплачені потерпілому. Дуже часто правда була на боці сильнішого. Можливим способом вирішення конфлікту могло бути й укладення так званої «полюбовної згоди» між ворогуючим сторонами. У такому разі шляхтичі самі визначали більш прийнятні умови погашення конфлікту, а судовий вирок автоматично скасовувався.

Конфлікти між шляхетським родинами могли тривати роками, втягуючи в колотнечу усіх їхніх слуг та підданих. Характерно, що піддані й урядники у більшості випадків були ініціаторами сутичок, які переростали у справжні локальні війни. Подібний конфлікт спалахнув між уже згадуваними кн. Богушем Корецьким та Альбрехтом Лаським. Лише у 1565 р. слуги Ласького вчинили 7 збройних наїздів на володіння Корецького [17]. Не краща ситуація склалася у взаєминах братів князів Кирика та Мисі Ружицьких з кн. Станіславом Радзивіллом. У 1587 р. вони здійснили 4 «гвалтовні наскоки» на служебників Радзивілла братів Комарових, вбивши при цьому багато підданих та одного з братів, Олександра [18].

Із реєстрів пограбованого майна можна дізнатися, якими були статки представників різних соціальних верств і шляхти зокрема. Наприклад, із скарги брацлавського земського писаря Северина Кропивницького дізнаємося про майновий статус цього судового урядовця. Як впливає з документа, слуги брацлавського і вінницького старости Юрі Струся під час наїзду пограбували у С. Кропивницького близько 200 кіп грошів, коштовностей на суму 300 кіп грошів, багато худоби, збіжжя, а також речей домашнього ужитку. Причому збройний напад був ретельно спланований, а наїзник добре поінформований: у будинку писаря зберігалися щойно зібрані поборові кошти з населення Брацлавського воєводства за 1581 р. на суму 3 тис. золотих польських [19]. Як бачимо, майнові статки повітового урядовця були досить значними.

Це при тому, що хоча у цей час і відбувалося пожвавлення грошового обігу та розрахунків, все ж такі готові гроші були вельми дефіцитними не лише для української шляхти, а для всієї шляхти Речі Посполитої. Значні статки мала шляхта середньої руки і у Київському воеводстві. Так, під час одного із наїздів на Форощинським маєток шляхтянки Ягнешки Козаровської нападники пограбували: гроші, золото, срібло, а також коней, волів, вуликів, готову продукцію (мед, солод, мука, масло, сир тощо), різну зброю, знаряддя промислів та реманент [20].

Розв'язання конфлікту шляхом збройного нападу практикувалося не лише між шляхтичами-сусідами, а й шляхтичами-родичами. Показовим у цьому відношенні є взаємні наїзди між братами. Найчастіше такі напади здійснювалися у випадках непорозуміння під час розподілу спадкових маєтків [21]. Як бачимо, для багатьох наїзників не було великої різниці, на кого спрямовувати свою агресію — сусіда чи рідного брата. Земля для них, вочевидь, мала більшу вагу та ціну, ніж родинні сентименти.

Нерідко від наїздів потерпали церковні та монастирські господарства [22]. Траплялося, що через такі наїзди священники змушені були шукати собі іншу парафію. Наприклад, 5 жовтня 1568 р. кременецьким земський суддя Андрій Куневський скаржився на шляхтича Семена Яловича, що той напав на церкву в селі Куневі та «гривеники срібні від образів побрав й евангеліє церковне з церкви взяв», внаслідок чого «піп тамтешній служби божої не служив і з села геть пішов» [23]. Варто зазначити, що й самі монастирі не гребували збагачуватися за допомогою наїздів на сусідні шляхетські володіння. Священники та ченці ставали ініціаторами нападів, а то й самі очолювали озброєну ватагу підданих або найманців, що часом не поступалися князівським загонам. Серед ініціаторів, а почасти й організаторів збройних наїздів були і жінки-шляхтянки. Маючи надійну підтримку свого чоловіка, дружина зазвичай не уявляла себе у ролі войовничої пані. Водночас через різні обставини їй нерідко доводилося самотійно піклуватися про родину, ставити своїх дітей на ноги, зберігати цілісність родових маєтків. Потрібно було захищатися від посягань агресивних сусідів, а іноді й самі шляхтянки вдавалися до збройних нападів. Приміром, 1596 р. Маруша Дедеркало захопила спадкові маєтки в селах Кути та Залужжя шляхтича Павла Боговити-на [24], а княжна Єва Збараського цього ж року прибрала до своїх рук маєток Ожогівці [25]. Іноді шляхтянки, не дбаючи про жіночу

солідарність, здійснювали збройні наїзди одна на одну, як, наприклад, 1596 р. Катерина Ростощка разом зі своїми синами вчинила наїзд на володіння Маруші Боговитиної та Федори Печихвостської. Внаслідок чого вона захопила їхні спадкові частини маєтків у селах Ростокі, Горинка та Поріччя [26].

До збройних нападів шляхтянок спонукали не лише житейські причини. Іноді потяг до справжніх «жіночих забав» спричиняли індивідуальні риси характеру жінки-шляхтянки. Показовим щодо цього може слугувати бурхлива кар'єра княгині Софії Ружинської [27]. Ані високий соціальний статус, ані багатство, ані доступ до вищих придворних кіл Речі Посполитої не могли приборкати її войовничу натуру.

Численні скарги про наїзди вказують на повсякденний характер цих злочинів, на те, що розв'язання непорозумінь між представниками шляхетського стану збройним способом було звичним явищем. Та коли у війнах із зовнішнім ворогом шляхта здобувала собі честь та славу, то у війнах, спрямованих на захоплення та пограбування маєтків, шляхтичі не набували для себе лицарських чеснот. Та хоча наїзди відображали агресивний характер вирішення соціального конфлікту, вони не призвели до значних змін у фундаментальних підвалинах соціальної злагоди. Наїзди на сусідні маєтки з прапорами, бубнами, сурмами і корогвами мали здебільшого характер символічної демонстрації конфлікту й відображали стан суспільної свідомості ранньомодерного соціуму [28].

Загалом, домові війни руської аристократії, як явище загальноєвропейського характеру, були позаправовим способом задоволення економічних інтересів шляхти, що виник через неефективність правової і судової системи Речі Посполитої та слабкість центральної влади [29]. Безкарність за вчинені збройні напади породила у свідомості ранньомодерного українського суспільства недовіру до встановленої Польщею влади, а найбільш активні прихильники українського автономізму (пізніше більшість з них стане поборниками самостійницьких поглядів) стали провідними діячами Української національної революції середини XVII ст. Тож шляхетські наїзди як соціальне явище правомірно можна зарахувати до комплексу чинників революційних зрушень.

---

1. Кременецький земський суд. Описи акових книг XVI–XVII ст. Випуск I. Книги 1–11 (1568–1598 рр.) — К., 1959.

2. Центральний державний історичний архів України у місті Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 198.
3. ЦДІАУК. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 10, 10 зв. — 11.
4. ЦДІАУК. — Спр. 9. — Арк. 22 зв., 23, 793; Спр. 10. — Арк. 56; Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 512 зв., 514, 515 зв., 516.
5. ЦДІАУК. — Спр. 1. — Арк. 31 зв.
6. Архив Юго-Западной России (далі — АЮЗР). — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 175–178.
7. Торгівля на Україні XIV — середина XVII століття. Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990. — С. 118, 188–189, 220.
8. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 11.
9. АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 274–280.
10. ЦДІАУК. — Ф. 22. — Оп. 1. Спр. 9. — Арк. 27.
11. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 734 зв.
12. ЦДІАУК. — Спр. 3. — Арк. 32 зв.
13. ЦДІАУК. — Спр. 1. — Арк. 306–307.
14. Князі Масальські: документи і матеріали XVI ст. Випуск 1 / Підготовка до друку й авторський текст А. Блануци, Д. Ващука. — К., 2007. — С. 81.
15. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 2. — Арк. 738–746 зв.
16. ЦДІАУК. — Ф. 25. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 241–251.
17. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 3 зв. — 15 зв.
18. ЦДІАУК. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 5.
19. АЮЗР. — Ч. 6. — Т. 1. — К., 1876. — С. 120.
20. АЮЗР. — Ч. 3. — Т. 1. — К., 1863. — С. 24–25.
21. ЦДІАУК. — Ф. 27. — Оп. 1. — Спр. 3. — Арк. 52–56, 59 зв. — 62.
22. АЮЗР. — Ч. 8. — Т. 6. — К., 1911. — С. 390, 405, 424.
23. ЦДІАУК. — Ф. 26. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 262.
24. ЦДІАУК. — Ф. 22. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 714 зв.
25. ЦДІАУК. — Арк. 620.
26. ЦДІАУК. — Арк. 512 зв.–516.
27. Русина О., Горобець В., Чухліб Т. Незнайома Клію. Українська історія в таємницях і курйозах XV–XVIII ст. — К., 2002. — С. 117–121.
28. Сас П.М. Політична культура українського суспільства (кінець XVI — перша половина XVII ст.). — К., 1998. — С. 46.
29. Блануца А.В. Соціально-становна зумовленість шляхетських наїздів на Волині у другій половині XVI ст. // Український історичний журнал. — 2003. — №4. — С. 110.